

KANİJE

irtibatlıydı. Aynı zamanda daha eski ve daha meşhur olan Budin eyaletinin beylerbeyi de belirli işlerde Kanije beylerbeyine emir verebiliyordu. Kanije Kalesi'nde görevli askerlerin sayısı yaklaşık 1400 kişiydi. Timar sistemi çerçevesinde dirlik sahibi olanları içine alan güvenilir belgelerin mevcut bulunmaması yüzünden onlarla ilgili gerçekçi bir rakam vermek mümkün değildir. Eyaletin gelirleri hakkında 1025 (1616) ile 1039 (1630) yılları arasında kaleme alınan mahallî hazine defterlerinden (BA, KK, nr. 1905, 1906, 1920, 1942, 1944, 2290) bilgi edinilebilmektedir. Başta gelen maddî kaynak ilk yıllarda İzvornik ve Pojega sancaklarından, Srebreniçe'den ve "dârülharp"ten, yani kısmen dışarıdan tahsil edilen cizye dayanıyordu. Bunlara daha sonra Sigetvar ve Peçuy livâlarının haracı da eklendi. İkinci önemli gelir kaynağını mukâtaalardan sağlanabilen paralar oluşturmaktaydı. Giderlerin büyük çoğunluğu ise kale muhafız ve erlerinin ulûfelerine sarfedilmekteydi. Şehrin nüfusuyla ilgili mâlûmat oldukça az ve eksiktir. Osmanlı döneminde 1400 kişi civarında olan askerlerin yanı sıra en azından bu sayıda sivililerin de burada oturduğu söylenebilir. Evliya Çelebi'ye göre 1070'li (1660) yıllara kadar şehre Boşnaklar da yerleşmişti. Aynı yazar bunların Sırpça ve Bulgarca da bildiklerini öne sürer. Bu tesbitten hareket ederek çeşitli Güney Slav gruplarının Kanije'de yerleşmiş olduğu ileri sürülebilir. Yine bu seyyaha göre 1074 (1664) yılında şehirde Hünkâr Camii, Fâtih İbrâhim Camii ve İsâ Ağa Camii olmak üzere üç cami ve altı mahalle, ayrıca üç mahalle mescidi, bir medrese, dört sıbyan mektebi, iki han, iki tekke; Topraklık varoşunda ise beş mahalle, 500 hâne, üç cami ve üç mescid, bir medrese, bir tekke, iki mektep, iki han, seksen de dükkân vardı. 1604'te ve 1630'da sağlamlaştırılan kale 1660 yılında yandı ve hemen sonra Sührâb Mehmed Paşa tarafından tamir ettirildi.

Nagykanizsa bugün Macaristan'ın Zala idarî bölgesi içinde yaklaşık 50.000 nüfuslu bir şehirdir. 1702 yılında Habsburg hükümdarı tarafından yıktırılan hisarının taşlarından XVIII. yüzyılda çeşitli binalar yapıldı, kalıntıları üzerine ise daha sonra alkol, makine ve cam fabrikası kuruldu. Doksan yıllık Osmanlı dönemini hatırlatan tek örnek son vali Mustafa Paşa'nın bir kiliseye yerleştirilen mezar taşıdır.

Eski Türk edebiyatında Kanije hakkında yazılmış ilk eserler, Tiryâkî Hasan Paşa'nın

Kanije'yi savunmasını anlatan gazavatnâme türünde kaleme alınmıştır. Müellifleri belli olmayan bu mensur eserlerin çoğu *Gazavât-ı Tiryâkî Hasan Paşa* adını taşımaktadır (nüshaları ve kısa tanıtımları için bk. Levend, s. 99-100, 102-103; TCYK, s. 284-285). Müellifleri bilinen birkaç eserden *Menâkıb-ı Tiryâkî Hasan Paşa* Ahmed b. Osman b. Sâni'nin (Manisa İl Halk Ktp., Çaşnigir, nr. 5070/2), *Kanije Fetih-nâmesi*, Kanije seferine baştezkiyecisi olarak katılan Hasanbeyzâde Ahmed Paşa'nın (*DîA*, XVI, 364) ve *Cihâdnâme-i Hasan Paşa Câfer İyânî*'nindir. (Millet Ktp., Ali Emîrî Efendi, nr. 190). Bu gazavatnâme, Vahit Çabuk tarafından sadeleştirilerek *Târih-i Tîr Hasan Paşa* adlı müellifi belli olmayan eserle birlikte *Tiryaki Hasan Paşa'nın Gazaları ve Kanije Savunması* adıyla yayımlanmıştır (İstanbul 1978). *Hasenât-ı Hasan* ise muhtemelen Kafzâde Fâizî'nindir. Nâmık Kemal'in *Kanije* adlı kitabının aslını teşkil eden bu son eser önce Ahmed Nâfiz takma adıyla (İstanbul 1290), ardından Nâmık Kemal ismiyle (İstanbul 1303) neşredilmiştir. Külliyyât-ı Âsâr serisinde bir defa daha basıldıktan sonra (İstanbul 1335) Hakkı Tarık Us tarafından sadeleştirilerek *Vakit* gazetesinde tefrika edilmiş (24 Mayıs 1941), ardından *Nâmık Kemal'in Kanije Muhasarası* adıyla kitap haline getirilmiştir (İstanbul 1941).

BİBLİYOGRAFYA :

BA, KK, nr. 1905, 1906, 1920, 1942, 1944, 2290; Topçular Kâtibi Abdülkâdir Efendi, *Târih* (haz. Ziya Yılmaz, doktora tezi, 1990), İÜ Ed. Fak. Genel Kitaplık, nr. TE 80, s. 229-240; Peçuy İbrâhim, *Târih*, II, 232-235, 239-242; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, VI, 526-535; Silâhdar, *Târih*, II, 505-506; Levend, *Gazavatnâmeler*, s. 99-100, 102-103; TCYK, s. 284-285; V. Müller, *Thury György kanizsai kapitânysága*, Zalaegerszeg 1973; L. Vándor, *Nagykanizsa története a honfoglalástól 1690-ig*, Nagykanizsa 1987; L. V. Molnár, *Kanizsa vára*, Budapest 1987; I. Méri, *A kanizsai várásatás*, Budapest 1988; G. Dávid, "Ottoman Administrative Strategies in Western Hungary", *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage* (ed. C. Heywood – C. Imber), İstanbul 1994, s. 31-43; Á. Vámbéry, "Kanizsa (1600-1601)", *Századok*, XXI, Budapest 1887, s. 716-726, 798-826; [L.] Merényi, "A kanizsai végek történetéhez", *Hadtörténelmi Közlemények*, X, Budapest 1897, s. 258-265; L. Fekete, "A Velencei Állami Levéltár magyar vonatkozású fethnâmei", *Levéltári Közlemények*, IV, Budapest 1927, s. 154-157; G. Cerwinka, "Die Eroberung der Festung Kanizsa durch die Türken im Jahre 1600", *Publikationen des Steiermärkischen Landesmuseums und der Steiermärkischen Landesbibliothek am Joanneum*, 3, Graz 1968, s. 409-510; S. L. Tóth, "A kanizsai csata, 1600. október 7-13", *Hadtörténelmi Köz-*

lemények, new serial, XXII (1986), s. 253-271; M. Ivanics, "A császári felmentő sereg útja Kanizsára egykorú ábrázolások tükrében (1600. szeptember 16-október 13)", *Zalai Múzeum*, sy. 4, Zalaegerszeg 1992, s. 44-53; N. Moaçanin, "Verwaltungsgeschichte Mittelslawoniens als Bestandteil des eyâlets Kanizsa", a.e., sy. 4 (1992), s. 73-75; O. Pickl, "Die Kapitulation der Festung (Nagy) Kanizsa der «Hauptfestung des Ottomanischen Reiches» am 13. April 1690", a.e., sy. 4 (1992), s. 85-93; V. J. Parry, "Kanizsa", *EI²* (Ing.), IV, 546; Nezihi Aykut, "Hasanbeyzâde Ahmed Paşa", *DîA*, XVI, 364.

GÉZA DÁVID

KÂNİM

(كانيم)

Bilâdüssûdan'da
IX-XIX. yüzyıllar arasında
hüküm sürmüş bir İslâm devleti;
günümüzde Çad Cumhuriyeti'nde
bir idarî bölge.

Yüzölçümü 114.520 km², nüfusu 268.000 (1992), merkezi Mao şehri olan bugünkü Kânim idarî birimi kuzeyde Borcu-Ennîdî-Tibesti, güneyde Şari-Bagirmi, doğuda Batna ve batıda Nijer Devleti topraklarıyla çevrilmiştir. Tarihî Kânim Sultanlığı'nın sınırları ise bundan farklı olarak batıda Mali-Songay, kuzeyde Kavvar ve Trablusgarp, güneyde Bahrûlgazâl, doğuda Bagirmi-Veday ile çevrelenmiştir.

Çad gölünün kuzey ve kuzeydoğusunda yer alan Kânim'in en belirgin yüzey şekli uzunluğu 5-6 kilometreyi, kalınlığı birkaç yüz metreyi bulan kum topografyasına ait şekillerdir. Genelde kurak bir iklimin hüküm sürdüğü bölgede yağmurlar temmuz-eylül ayları arasında ve güneyden kuzeye doğru azalarak düşer; buna bağlı olarak da güneydeki sık bitki örtüsü yerini bozkırlara bırakır. Vadilerin çoğunda yağmur mevsiminde biriken suların etkisiyle kendi kendine palmyeler yetişir. Darı, buğday, pamuk ve çeşitli sebze tarımının yanında büyük ve küçükbaş hayvancılığı ile Çad gölü kıyılarında balıkçılık yapılır.

Kânim'de zenci ve Arap asıllı nüfusun çoğunluğu yerleşik bir hayat sürer. Kânimbular ve Kuriler zenci, Habeşistan tarafından gelen Şüveler ve Veday'dan gelen Tuncurlar ile XIX. yüzyılın ortasına doğru Trablusgarp'taki Osmanlı idaresinden kaçarak bölgeye yerleşen evlâd-ı Süleyman Arap soylu olup ayrıca Sahrâ kavmi Tîbûlar'ın da bir kısmı burada yaşamaktadır. Müslüman Kânimbular dillerini diğer gruplara benimsetirken sadece Şüveler fizikî özellikleri değişmekle birlikte

Arapça konuşmaya devam etmektedir. Kuriler daha ziyade balıkçılık, çobanlık ve darı tarımıyla meşguldür. Kânim asıllılara Kânimbu denirken Bornu'ya göçtükten sonra yerlilerle evliliklerinden doğanlara Kanuri ismi verilmiştir.

Bölge hakkında ilk bilgiler Ya'kûbî (ö. 292/905), İbn Havkal, Ebû Ubeyd el-Bekrî, İbn Battûta, Kalkaşendî, İbn Haldûn, Hasan el-Vezzân ve Evliya Çelebi'nin eserlerinde bulunmaktadır. Avrupa'da ise D. Girard'ın *Discours historique de l'Etat du Royaume de Borno* (1685), Pétis de la Croix'nın *Suite des remarques sur Tripoly de Barbarie* (1697) ve D. Denham'ın *Narrative of Travels and Discoveries* (1824) adlı eserleri bölge hakkında bilgi veren ilk kaynaklardır. 1851 yılında Alman seyyahı Heinrich Barth tarafından Bornu'da temin edilen *Dîvân (Hâzihi tevârihu Bernû)* isimli eser Kânim tarihi açısından en önemli kaynak özelliğini taşımaktadır. Toplam altmış yedi Kânim-Bornu sultanı hakkında özlü bilgi ihtiva eden eser üzerinde en kapsamlı çalışmayı Dierk Lange yapmıştır (bk. bibl.).

Kânim'e ilk yerleşenlerin ziraatçı ve hayvan yetiştiren So (Sao) toplumu olduğu, daha sonra Berberî asıllı Zegâveler'in bölgeyi ele geçirdikleri ve merkezi Manan'da Benî Dûkû Krallığı'nı kurdukları bilinmektedir. İbn Saîd el-Mağribî'ye göre bunlar İslâm'ı kabul ettikten sonra soylarını Yemen'deki Himyerî Arapları'na dayandırmaya başlamışlardı. Hatta Kânim sultanlarından Osman b. İdrîs, Memlûk Sultanı Zâhir Berkuk'a yazdığı mektupta kendilerinin Seyf b. Zûyezen'den geldiklerini belirtmişti (İbn Fazlullah el-Ömerî, s. 41-42; İbn Haldûn, II, 62-66).

Benî Dûkû'nun son hâkimi Abdülcelîl olup (1071-1075) bölge tarihinde yeni bir devir açan bunun oğlu Hummay'dır (1075-1086). Kânim Devleti ona nisbetle Benî Hummay diye anıldığı gibi Seyf b. Zûyezen'in adından dolayı Seyfiyye (Benî Seyf) hânedanı da denilmiştir. Kaynaklarda İslâm'ı ilk kabul eden sultanın Hummay olduğu rivayetinin aksine *Dîvân*'da Hava'nın 1068'de bu dine girdiğinden bahsedilmektedir. Hummay'ın İslâm'a ilk giren kişi olarak kabul edilmesi, bu dinin yayılmasındaki etkisi ve diğer müslüman ülkelerle münasebetleri başlatmasından kaynaklanmış olmalıdır. Bu hânedanın ilk temas kurduğu müslüman devlet, Fizan'daki Zevile'de hüküm sürmüş olan Berberîler'in Hevâre kolundan İbâzî Benî Hattâb Emirliği'dir.

Dûneme b. Hummay (1086-1140), sahip olduğu ordusuyla Seyfiyye hânedanının en güçlülerinden kabul edilmektedir. Dûneme uzun yıllar Büyük Sahrâ'nın güçlü kavmi Tîbûlar'la savaştı. Ancak son hac yolculuğundan dönüşünde Mısırlılar tarafından bindiği gemiden denize atılarak öldürüldü. Yerine geçen oğlu ve torunu zamanında Kânim'in toprakları iyice genişledi ve Çad gölü havzası tamamen ele geçirildi. Benî Seyf sultanları içinde ilk siyahî Selmeme'nin (1182-1210) gerçek adı Abdülcelîl olup ondan öncekilerin renkleri Araplar'a benzemekteydi. Ülke genelinde İslâm'ın yayılmasına gayret gösterdiği gibi camiler inşa ettirdi. Oğlu Dûneme Diabalamî (1210-1248), kuzeyde Fizan bölgesi dahil bütün toprakları Kânim'in hâkimiyeti altına alırken batıdaki sınırlarını Nijer nehrine kadar genişletti. Seyfiyye hânedanı bir taraftan komşuları Kano ve Bornu'nun geleneklerinden etkilenirken diğer taraftan Kuzey Afrika'daki hânedan devletleriyle yeni münasebetler kurdu.

Kânim tarihinin önemli noktalarından biri hânedanlığın merkezleri Şîmî'yi bırakarak Bornu'ya göçmesi ve Sahrâ ticaretinin kontrolünü ele geçirmesidir. Göçün asıl sebepleri arasında İbrâhim b. Bir'in (1296-1315) yerine geçen iki oğlu İdrîs (1342-1366) ve Dâvûd'un (1366-1376) çocukları arasında yaklaşık bir asır sürecek olan taht kavgasıdır. Bu kavgalar esnasında dış tehlikelere karşı direnemeyen Dâvûd ve yerine geçenler yerli Bûleleler (Bilâle) tarafından öldürüldü. Sultan Ömer b. İdrîs (1382-1387) Çad gölünün güneybatısındaki Kûkû'ya gitti ve Bornu'yu zaptederek Bilâdüssûdan'ın en güçlü devletlerinden birini burada kurdu. Ömer b. İdrîs ve yerine geçen kardeşi Kaday da (1388-1389) Bornu'da peşlerini bırakmayan Bûleleler'in saldırılarında öldürüldüler. Diğer kardeşleri Bir (1389-1421) geçici de olsa ülkeyi dış tehlikelere karşı emniyet altına aldı.

Kânim Sultanlığı XV. yüzyılda güçlü ordusu sayesinde yirmi iki ayrı kabileye hükmedecek güce ulaştı. Ali Gaci adıyla bilinen ve etrafında önemli âlimler bulunan Ali b. Dûneme (1465-1497) karışıklıklara son vererek 1470 yılında ülkede huzuru tesis etti ve 1472'de N'Gazargamu'yu yeni başşehir yaptı. Devletin sınırlarını genişleterek bir imparatorluk halini almasını sağladı. 1484 yılındaki hac seyahati esnasında Abbâsî Halifesi Abdülazîz tarafından kendisine Tekrûr Devleti'nin haliyesi unvanı verildi. Kânim sultanları bu si-

fatı o tarihten itibaren kullandılar. Oğlu İdrîs Katakarmabi (1497-1519) Bûleleler'i yenerek Şîmî'yi geri aldı ve Bornu ile Kânim'i aynı ülke sınırları içinde tekrar birleştirdi. Bu sebeple XVI. yüzyıl Kânim Devleti'nin en parlak devri olarak bilinmektedir. Muhammed b. İdrîs zamanında (1519-1538) ülkenin sınırları genişlemeye devam etti. Oğlu Dûneme, Trablusgarp'ta Osmanlı hâkimiyetini tesis eden Turgut Reis'e elçi göndererek daha önce İspanyollar'la yaptığı ticarî konulardaki iş birliğini yeniledi.

İdrîs Elevmâ b. Ali (1564-1596) bir taraftan ülke topraklarını genişletirken diğer taraftan Osmanlı Devleti ve Fas'taki Sa'dîler'le münasebetleri geliştirdi. Emniyet ve asayiş sağladığı ülkesinde refah seviyesini yükselttiği gibi o da Turgut Reis'e heyetler göndermeye devam etti. Elde ettiği ateşli silâhlar sayesinde bölgede gücünü arttırarak Tîbûlar'a ve So kabilesine ait toprakları ve Kano'yu Kânim sınırlarına dahil etti. Bilâdüssûdan'daki bütün müslümanlara hükmetmek istemesine rağmen XIII. yüzyıldan itibaren Kânim'in idaresindeki Fizan 1571'de Osmanlılar'ın eline geçti. 1574 yılında beş kişilik bir heyetin başında el-Hâc Yûsuf'u Padişah III. Murad'a elçi olarak gönderdi. 1579'a kadar burada kalan heyet, Sahrâ bölgesinde hac ve ticaret kervanlarının emniyet ve asayişinin sağlanmasını istedi. İdrîs ayrıca, o dönemde Osmanlılar'la münasebetleri iyi olan Songay Sultanlığı'nın saldırılarından korunmak için Fas Sa'dîler Sultanı Ahmed el-Mansûr'a başvurdu. Bunun üzerine Fas ordusu Songay Sultanlığı'nı 1591 yılında ele geçince Bilâdüssûdan'ın tek büyük devleti olarak Kânim-Bornu kaldı. Çevredeki birçok ülkeden âlimler Timbûktû yerine N'Gazargamu'ya gelmeye başladılar. Burada eğitim görenlerden Abdülkerim b. Câme Veday Sultanlığı'nı kurmakla birlikte ülkesini siyasî, kültürel ve iktisadî bakımdan Bornu'nun idaresinde tuttu. Trablusgarp Beylerbeyi Mehmed Sakızlı da Kânim-Bornu ile Sahrâ ticaretinin güvenliğini birlikte sağlamak için gayret gösterdi.

XVIII. yüzyıl boyunca kifayetsiz sultanlar yüzünden Kânim tam bir çöküş yaşadı. Hacca gitmek üzere ülkesinden ayrılan Sultan İdrîs b. Ali Fizan'da vefat etti (1696). 1759'da Agâdes Tevârikleri, Bilmâ tuzluğunu Kânim-Bornu'nun elinden alınca Sahrâ'daki birçok yerleşim mahallini kaybettiler. Bagirmi'de Muhammed el-Emîn'in bunların hâkimiyetini reddetmesi ve Veday Sultanı Cavda'nın Bahrül-

gazâl'e doğru topraklarını genişletmesi üzerine çok sayıda Tîbû, Kânimbu ve Şûve Arapları buraları terk ederek Bornu'ya göç ettiler.

Seyfiyye hânedanının son dönemdeki önemli sultanlarından Ahmed b. Ali (1792-1808) âlimlerden müteşekkil bir danışma kuruluna sahipti. Ancak batı bölgelerinin Osman b. Fûdî'ye bağlı Fûlânîler tarafından işgal edilmesine engel olamadı ve eskiden kazanılan yerlerin çoğu XIX. yüzyılın başında kaybedildi. Oğlu Dûneme, devam eden saldırılar karşısında Ngala'daki Muhammed el-Emîn el-Kânimî'nin yardımlarıyla N'Gazargamu'yu Fûlânîler'den geri aldı. 1811 yılında Dûneme'nin elinden tahtını alan amcası Muhammed Neclerûma bir müddet sonra Kânimî tarafından bertaraf edildi ve eski sultan onun yardımıyla yeniden tahtına oturdu. Bagirmi sultanının 1820'de Kukava'ya saldırısı esnasında Kânimî birliklerini geri çekerken kendisini bertaraf etmek isteyen ve düşmanla anlaşılan sultan bu savaşta öldürüldü ve yerine kardeşi İbrâhim geçti.

XIX. yüzyılın başında Kânim-Bornu'nun en önemli şehirlerinden biri haline gelen ve 1814'te Kânimî tarafından kurulan Kukava'da Bilâdüssûdan'ın farklı bölgelerinden ve Kuzey Afrika'dan getirilen Avrupa

malları satılıyordu. Özellikle Trablusgarp'lı tüccarların dükkânlarının bulunduğu şehirde Afrika'da tedavülde olan Avusturya taleri gibi paralar geçerliydi. Osmanlı idaresiyle arası açılınca Fizan'da isyan eden evlâd-ı Süleyman Arapları burayı terk ederek Kânim'e göçtüler ve Sahrâ ticaretinde söz sahibi oldular. Bir müddet sonra yurtlarına dönmeleri için Osmanlı valileri tarafından kolaylık sağlandıysa da bir kısmı orada kalmayı tercih etti. Bunların bölgedeki tesirini Çad'ı işgal eden Fransızlar ile Trablusgarp'ı işgal eden İtalyanlar yok edemediler ve hâlâ bölgede önemli bir güç olarak varlıklarını sürdürmektedirler.

Seyfiyye hânedanının kaybettiği yerlerin birçoğunu geri alarak devleti yıkılmaktan kurtaran Kânimî gezgin Kânimbu kabilesini Bornu'ya yerleştirdi. Kendisine verilen "şehu" unvanıyla yetinse de dinî önderliği yanında askerî bakımdan etkili konuma geldi. 1837 yılındaki vefatından sonra yerine geçen oğlu Ömer (1837-1884) babasının siyasetini sürdürerek Seyfiyye hânedanına karşı saygınlığını devam ettirdi. Şehu Ömer uzun süren saltanatı döneminde babasının yolunu takip ettiremedi ve Kânim-Bornu Devleti'nin çöküşünü engelleyemedi. Seyfiyye hânedanının başına geçen son sultan Ali b. İbrâhim de aynı yıl şehulara karşı giriştiği kargaşada öldürüldü. İnzivâya çekilmeyi tercih eden Şehu Ömer hükûmet üzerindeki yetkilerini 1853 yılına kadar vezirlerinden Abdülkerim'e bırakarak Kânim-Bornu'yu sıradan bir Afrika hânedanlığına dönüştürdü. Ülkenin batısında müstakil emirlikler kurulurken doğusu Veday Sultanlığı'nın eline geçti.

Kânimî zamanında temelleri atılan ve oğlu Ömer döneminde şehu hânedanlığına dönüştürülen Kânim-Bornu önce Trablusgarp'taki Karamanlı hânedanıyla, 1835 yılında buranın doğrudan merkeze bağlanması üzerine İstanbul'la yakın münasebetler tesis etti. Şehu Ömer'in oğulları Bekir, İbrâhim ve Hâşim de Osmanlı Devleti ile bu ilişkilerini sürdürdüler. 1893'te Sudan'dan ordusuyla birlikte İngiliz işgalinden kaçan ve Çad gölünün güneyine doğru ilerleyen Râbih b. Fazlullah, Kukava'yı yağmalayıp yıktıktan sonra kendi kurduğu Dikve'yi başşehir yaptı ve şehu hânedanlığına son verdi. Fakat 1900 yılı Nisan ayında Fransız birlikleriyle giriştiği Kuseyri savaşında yenilerek öldürüldü. Oğlu Fazlullah'ın birkaç yıl süren mücadelesi de neticesiz kaldı ve tarihî Kâ-

nim-Bornu Devleti 1905'te tamamen Fransız işgali altına girdi. Afrika ülkelere bağımsızlıklarına kavuştukları 1960 yılında tarihî Kânim-Bornu toprakları bir defa daha ikiye ayrıldı ve Kânim kısmı Çad Devleti sınırlarında kalırken Seyfiyye ve şehu hânedanlıklarının vatani olan Bornu kısmı Nijerya Devleti'nin bir parçası oldu.

Osmanlı Devleti Bilâdüssûdan'daki mahallî sultanlıklardan Tibesti, Kânim-Bornu, Bagirmi, Veday ve Dârfûr'u özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında kendi nüfuz bölgeleri olarak görmekteydi. Nitekim 1890'da Fransa ile İngiltere arasında imzalanan ve 1899'da yenilenen Nijer anlaşmasını tanımadığını bildirmiş ve Veday'a kadar gitmek üzere Fizan'dan askerî birlikler sevk etmişti. Çünkü hem Trablusgarp halkı hem de bu sultanlıklarda yaşayan müslümanlar için önemli olan Sahrâ ticaretini yaşatmak istiyordu.

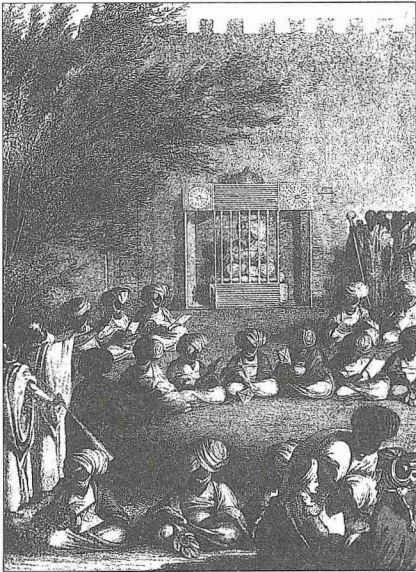
XIX. yüzyılın sonlarına doğru Çad gölü çevresi İngiltere, Almanya ve Fransa arasında paylaşılınca Kânim Fransızlar'a verildi. Osmanlı Devleti, Kânim dahil olmak üzere civardaki diğer bölgelerin kendi hâkimiyeti altında olduğunu ileri sürdüysede Fransa 1901-1905 arasında düzenlediği seferlerle bölgenin işgalini tamamladı. Fransızlar'a karşı direnen evlâd-ı Süleyman kabilesi, Tervârikler, Senûsîler ve Şûve Arapları başarılı olamadılar.

Kânim, 1906'da kurulan Ubangi-Şari sömürgesinde yer alırken 1920'de Fransız Ekvatorial Afrika'sı içerisinde oluşturulan Çad sömürgesinin dokuz idarî biriminden biri oldu. Çad Cumhuriyeti bağımsızlığını kazandıktan (1960) sonra da Kânim bu cumhuriyeti oluşturan on dört idarî bölgeden biri olarak kaldı.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, DÜİT, sene 1261, Dâhiliye, nr. 4950; sene 1268, Dâhiliye, nr. 7594; sene 1286, Dâhiliye, nr. 42101; sene 1288, Dâhiliye, nr. 43982; BA, A.MKT. Umum Vilâyât, tarih 25 C 1271, dosya nr. 185, vesika nr. 100; BA, Y.EE, nr. 30/332; Ya'kûbî, Târîh, I, 193; İbn Havkal, Şüretü'l-arz, Leiden 1967, s. 105; İdrîsî, Nüzhetü'l-müş-tâk, Brill 1864, s. 10-14; Ticânî, Rihletü't-Ticânî (nşr. Hasan Hüsnî Abdülvehhâb), Tunus 1378/1958, s. 111; İbn Fazlullah el-Ömerî, Masâlik: I, l'Afrique, Moins l'Egypte, (40-46) (trc. Gaude-froy-Demombynes), Paris 1927, s. 40-46; İbn Haldûn, el-İber, II, 62-66; Kalkaşendî, Şubhu'l-a'sâ (Şemseddin), V, 279-281; Hasan el-Vez-zân, Vaşfû lfrîkiyye, II, 175-179; Nouvelle géographie universelle, Paris 1887, s. 689-719; Mahmud Nâci - Mehmed Nuri, Trablusgarp, İstanbul 1914, s. 51, 159; Abdurrahman Çaycı, Büyük Sahra'da Türk Fransız Rekabeti (1858-1911), Erzurum 1970, s. 13, 100-103, 112, 176-177; D. Lange, Le Divân des sultans

Avrupalı seyyahlardan Denham ve Clapperton heyetinin Kânim-Bornu sultanı tarafından 1820'li yıllarda kabulünü gösteren temsili bir resim (*Histoire générale de L'Afrique*, V, rs. 17.5)

du [Kânem] Bornu: *Chronologie et histoire d'un royaume africain*, Wiesbaden 1977; a.mlf., "Royaumes et peuples du Tchad", *Histoire générale de l'Afrique: IV, l'Afrique du XIIe au XVIIe siècle*, Paris 1991, s. 265-292; B. M. Barkindo, "Le Kanem-Borno: ses relations avec la Méditerranée, le Baguirmi et les autres états du bassin du Tchad", *Histoire générale de l'Afrique: V, l'Afrique du XVIe au XVIIIe siècle*, Paris 1999, s. 577-602; R. W. July, *Histoire des peuples d'Afrique* (trc. Prosper v.d.g.), Paris 1977, I, 108-115; II, 51-56; M. Hiskett, *The Development of Islam in West Africa*, London-New York 1984, s. 59-67; C. Coquery-Vidrovitch, *Histoire des villes d'Afrique noire des origines à la colonisation*, Paris 1993, s. 245-247; M. -A. de Montclos, *Le Nigéria*, Paris 1994, s. 21; Cengiz Orhonlu, "Osmanlı-Bornu Müna-sebetine Âit Belgeler", *TD*, sy. 23 (1969), s. 112-114; D. D. Cordell, "The Awlad Sulayman of Libya and Chad: Power and Adaptation in the Sahara and Sahel", *Canadian Journal of African Studies*, XIX/2, Ottawa 1985, s. 319-343; Emîn Tevfik et-Tîbî, "Kânim-Bornu bi's-Sûdânî'l-evsaṭ fi'l-'aṣrî'l-vasîṭ 'alâkât târîhiyye 'arîket bi'l-'Arab ve'l-müslimîn", *el-Mü'errihu'l-'Arabî*, sy. 37, Bağdad 1988, s. 115-127; G. Yver, "Kanem", *El² (Fr.)*, IV, 563-565.

AHMET KAVAS

KÂNİMÎ

(الكانمي)

Şehu Muhammed el-Emîn
b. Muhammed Ninkâh el-Kânimî
(1775-1837)

Bornu şehuları hânedanının kurucusu.

Fizan'ın merkezi Murzuk'ta (Merzûk) doğdu. Şeyh Laminû adıyla da bilinir. Babası Kânim'in Mao şehrinden gelen âlim bir kimseydi. Eğitimi Murzuk ve Bornu'da tamamladıktan sonra 1790'da hacca gidip birkaç yıl Hicaz bölgesinde kalarak bilgisini arttırdı ve âlim kişiliğiyle tanındı. Ülkesine dönünce Bornu'da Ngala emîrinin kızıyla evlendi ve Kâdiriyye tarikatına intisap ederek zamanla bölgede siyasî ve dinî bir güce kavuştu.

XIX. yüzyılın başlarında Osman b. Fûdî'nin liderliğindeki Fûlânîler, Benî Seyf hânedanından Sultan Ahmed'in hâkim olduğu Bornu'ya saldırarak Nguru'yu aldılar. 1808'de Bornu'da Benî Seyf tahtına çıkan genç sultan (may) Dûneme b. Ahmed, Fûlânîler'in eline geçen eski başşehir Birni N'gazargamu'yu geri alabilmek için Kânimî'den yardım istedi. Kânimî, Kanembular'la Şuve Arapları'ndan oluşturduğu özel ordusuyla şehri kurtardı (1809) ve bu zafer sebebiyle Benî Seyf hânedanı üzerinde büyük bir nüfuz kurarak Bornu'nun gerçek hâkimi konumuna geldi.

Kânimî, Fûlânîler'le yaptığı savaşı kazandıktan sonra Benî Seyf ordusunun da yardımıyla düşmanı Bornu'dan sürdü. Bunun üzerine sultan kendisine "şehu" (şeyh) unvanı ile birlikte büyük bir arazi verdi. Ancak Kânimî'nin nüfuz ve şöhratinin artmasından rahatsız olan Bornu'nun ileri gelenlerinden bazıları, onun sözünden dışarı çıkamayan Dûneme'yi tahattan indirerek yerine amcası Muhammed Neclerûmâ'yı getirdiler (1811). Fakat Kânimî yeni sultanla anlaşamadığı için Dûneme'yi adamlarının da desteğiyle 1813'te yeniden tahta çıkardı. Bu gelişmelerden sonra daha da güçlenen Kânimî 1814'te yakın çevresini yanına alarak kendi kurduğu Kukava'ya yerleşti ve ülkeyi oradan yönetmeye başladı; sultanın ikamet ettiği Nguru ise sözde merkez olarak kaldı. 1820'de Kânimî'nin baskısından bunalan Dûneme, Bornu'ya saldıran Bagirmi emîriyle gizlice iş birliği yaparak ondan kurtulmayı planladı. Fakat durumu önceden haber alan Kânimî birliklerini savaş alanından çekti ve düşmanla bizzat karşılaşmak zorunda kalan sultan çarpışmalar sırasında öldü; bu arada Kukava da kısmen yıkıldı. Dûneme'nin yerine kardeşi İbrâhim geçirildi ve devletin idaresi yine Kânimî'nin elinde kaldı.

1821-1824 yılları arasında Bagirmi'ye karşı düzenlediği seferlerle güney sınırını güven altına alan Kânimî, 1825'te Bornu'nun batı tarafındaki Fûlânîler'e karşı saldırıya geçti ve bir süre sonra anlaşmaya vardı; ancak Fûlânîler ile Bornu arasındaki karşılıklı saldırılar 1827 yılına kadar devam etti. Kânimî 1826'da Katagum ve

Hadejia emirliklerini alarak Kano sınırına kadar ilerledi. Fakat ertesi yıl Hadejia ve Katagum bölgelerini, Sokoto'yu başşehir yaparak Nijerya Fûlânî Devleti'ni en geniş sınırlarına kavuşturan Muhammed Bello'ya bırakmak zorunda kaldı ve ancak bu suretle iki devlet arasında anlaşma sağlandı. 1830'da, Kânimî'nin yıllardan beri ortadan kaldırmaya çalıştığı Ticâniyye tarikatının Bilâdüssûdan'da yayılmasına ön ayak olan ve ileride Tekrûr (Tukulôr) Devleti'ni kuracak olan el-Hâc Ömer hac dönüşü Bornu'ya geldi ve burada bir müddet kaldı. Kânimî önceleri ona karşı eski düşmanca tutumunu sürdürdüysen de ziyaretinin sonuna doğru kendisine büyük bir yakınlık gösterdi. Kânimî'nin sebebi anlaşılabilen bu tavır değişikliği el-Hâc Ömer tarafından şeyhi Seyyid Ahmed et-Ticânî'nin kerametine bağlanmıştı.

1837'de ölen ve Kukava'ya defnedilen Kânimî, yaptığı esaslı idarî değişikliklerle Bornu Devleti'ni güçlendirirken nüfuzunu kaybetmiş olan mayların tükenen binyıllık yönetimine son verdi. Bunu yaparken gösterişli bir hânedan kurmamaya dikkat etti; bazı bölgeleri doğrudan yönetirken diğerlerini sadece vergi vermekle mükellef kıldı. Genelde idareyi altı kişiden meydana gelen bir heyetin danışmanlığıyla yürüttü ve inancılı bir müslüman olmasına rağmen Bornu içinde bir ihtidâ veya ıslah hareketine girişmedi. Avrupalılar'la iyi münasebetleri desteklemekle birlikte onların niyetleri konusunda ihtiyatlı davrandı.

Kânimî'den sonra yerine oğlu Ömer geçti. Bir ara tahtı kardeşi Abdurrah-

Kânimî'nin
oğlu Ömer'in
Sultan
Abdülaziz'e
gönderdiği
mektup
(BA, DUİT,
sene: 1288,
Dahiliye,
nr. 43982)

